

UŞAQ ŞEİRİMİZDƏ SƏRLÖVHƏ-ADLAR

(Zahid Xəlilin və Zaur Ustacın yaradıcılığı nümunəsində)

1. GİRİŞ

Hər hansı ədəbiyyat nümunəsi ilə tanışlıq əsərə verilən addan başlanır. Hər hansı film baş qəhrəmanın adı ilə, doğulan körpə valideynin övladını çağırdığı adla tanındığı kimi, bədii əsər də yazıçının övladıdır - müəllifin ona qoyduğu adla tanınır, kataloqlara bu adla düşür, yaddaşlara bu adla həkk olunur. Uğurlu alınan əsər onu yazanın vizit kartına çevrilir. Bu üz-dən də qələm sahibi sөy göstərir ki, əsərini adlandırdığı ad (sərlövə) Azərbaycan dilinin qrammatik qanunauyğunluqlarına uyğun, leksik-semantik cəhətdən məzmunlu və mənalı, bitkin, ürəyə və dilə yatımlı, asanlıqla yaddaqalan olsun.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “Dirse xanın oğlu Buğac boyu”nda adqoydu problemi ilə bağlı məqamı xatırlayaq. Dədə Qorqud xan oğlu Buğacı səciyyələndirən cəhətləri bir-bir sadalayır və sonda yeniyetməyə Buğac adı qoyduğunu bəyan edir: “Adını mən verdim, yaşını Allah versin”, - söyləyir.

Tədqiqatçılar, xüsusilə dilçi alimlər adlar sistemi ilə əlaqəli araşdırmalarında mövzuya “Xüsusi adlar” mövqeyindən yanaşaraq poetik obrazlara verilən ad və soyaqların tədqiqinə daha geniş yer verirlər. Belə tədqiqat işlərinə nümunə olaraq professor Həcər Hüseynovanın “Mir Cəlalın bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri” (Bakı-ADPU-2018) və “Səməd Vurğunun bədii əsərlərində onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri” (Bakı-“Elm”-2001) monoqrafiyalarını, “Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu” dərslər vasitəsilə (Bakı-2017), eləcə də “Mir Cəlalın bədii əsərlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri haqqında” məqaləsini (“Onomastika” jurnalı, №2, Bakı-2007), H.Həsənovun “Adlar tarixin, xalqın milli nişanəsi kimi” (Bakı-2002), Q.Mustafayevanın “Onomastik vahidlərin üslubi linqvistik xüsusiyyətləri” (Bakı-2001), Ceyhün Hüseyn qızı Hüseynovanın “Mehdi Hüseynin romanlarında antroponim və toponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri”, avtoteferat. (Bakı-2017), Nəbi Əsgərovun “Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” (Bakı-1999) və digərini göstərmək olar. Ancaq unudulmamalıdır ki, hər əsərin öz adı (sərlövə) problemi də var və əsərə verilən ad - sərlövə heç də əsərdəki obrazlara verilən addan az önəm daşıyır, əksinə, hələ bəlkə onu üstələyir də. Əbəs deyil ki, Homer adı cəmiyyətdə “tanıma, fərqləndirmə nişanı” qismində dəyərləndirir [4. s.112]. Adlar sisteminə, fikrimizcə, iki prizmadan yanaşılması məqsədəuyğun olardı: 1 - əsərə verilən adlar, başqa sözlə, sərlövə-adlar sistemi və 2 - hər hansı əsərdəki obrazlara verilən adlar, yaxud obraz-adlar sistemi.

Professor H.Hüseynova bədii əsərlərdə sərlövə-adlar sistemindən bəhs edərək yazır: “Hər bir əsərə verilən ad da sözdür. Bu söz adı söz deyil, poetik sözdür - yazıçının sözüdür. Bədii əsərə verilən ad əsərin çox mühüm komponentlərindən biridir... Oxucu birinci növbədə sərlövə ilə tanış olur” [5. s.285] ... “onomastik vahidlərin işlənmə zənginliyi əsərə bədii vüsət verir, müəllifi qələminin qüdrətini göstərən vasitəyə çevrilir” [5. s.289].

“Əsərin başlığı yazıçının oxuculara dedi ilk sözdür” [3. s.56] ... “Hansı əsərdə olur-olsun, oxucunun ilk təsadüf etdiyi, ilk dəfə üz-üzə gələn məsələ, mətləb sərlövədir. Əsərin məzmunu ilə tanışlıqdan əvvəl oxucu sərlövə ilə, əsərin adı ilə tanış olur. Əsərin adı insanın adı qədər mənalı, mühüm və vacibdir. Sənətkar əsərinə təsadüfi ad seçmir. Sərlövə adın, əsərin məzmunu, ideyası, daxili münasibətləri ilə əlaqəli götürülür” [3. s.455]. Klassik ədəbiyyatda şeir adlarına (sərlövələrə) diqqət yetirək: “Ana və poçtalyon”, “Çapayev” (xalq şairi Süleyman Rüstəm), “Rənglər”, “Lenin poeması” (xalq şairi Rəsul Rza), “Azərbaycan”, “Vaqif”, “Zamanın bayraqdarı” (xalq şairi Səməd Vurğun) “Yenə o bağ olaydı (Mikayıl Müşfiq), “Qaytar ana borcunu”, “Pillələr”, “Səfərdən sonra”, “Qayıt”, “Ölüm sevin-

məsin qoy” (Əli Kərim), “Göy üzünə yazılan şeirlər” (Abbas Abdulla)...

Məqalədə əsərə verilən addan, başqa sözlə, Azərbaycan uşaq şeirində sərlövə-adlar sistemindən və bədii əsər adının (sərlövəsinin) hansı prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilməsi məsələlərindən bəhs olunur.

2. ARAŞDIRMA

Tədqiqatçı Adil Bağırov əsərə ad qoyulması problemindən bəhs edərək yazır: “... bədii əsər adları çox zaman rəngarəng, özünəməxsus leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan xüsusi adlardan biridir. Bu adların toplanması və elmi-linqvistik şəkildə tədqiqi ktematonimlərin öyrənilməsi və mahiyyətinin açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə bədii əsər adları onomastik tədqiqatın daim diqqət mərkəzində olmalıdır” [2. s.10-16]. Yəhya Seyidov bədii əsərə ad qoyulmasını yaradıcılıq işi səviyyəsində qiymətləndirir [8. s.487].

Afad Quirbanov əsərə ad müəyyənləşdirilməsi işində bir neçə halın gözlənilməsinin zəruriliyi qənaətinə gəlir. Hansılardır bu prinsiplər: 1 - ad bədii əsərin ideyasını özündə əks etdirməlidir; 2 - anlaşılmalıdır; 3 - milli (Azərbaycan) istilahları əsasında yaranmalıdır; 4 - əsərin mahiyyətinə uyğun olmalıdır, məzmununu ifadə etməlidir; 5 - milli xarakter daşımalıdır və s. [7. s.440]. Tibb elmi haqqında belə bir mülahizə var: düzgün diaqnoz müalicənin yarısıdır. Bizim də qənaətimizə görə, əsərin adının öncədən müəyyənləşdirilməsi (təqribi olsa belə) əsərin başlıca istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, öncədən ad qoyulması nəticəsində hər kəsdən əvvəl əsərin başlıca ideyası, ana xətti müəllifin özü üçün aydınlaşmış olur, yazılma prosesinin taktiki hədləri müəyyən edilir.

Y.Seyidov bu problemə belə münasibət bildirir: “Əsərlərin əksərinin adları əvvəlcədən, yəni mövzu seçilərkən, əsərin əhatə dairəsi, planı yazıçının təxəyyülündə canlanarkən meydana gəlir, təxminən əsərin yaranmağa başlaması ilə eyni ana düşür və kağızda ilk söz olur. Belə adlar, fikrimizcə, daha uğurlu, bədii yaradıcılıq məhsulu olur. Bu vaxt ad nisbətən asan tapılır. Əslində onu axtarmaq lazım gəlmiş, o, kəşv olunur” [8. s.487]. Biz də bu qənaətdəyə ki, bədii əsərə verilən ad (sərlövə) özlüyündə yığcam, lakonik olmalı, əsərin ideya və məzmununa xidmət etməli, bir, iki, ən çoxu üç kəlmədən ibarət olub əsərin məzmununun aydınlaşmasına istiqamətlənməli və bitkin bir fikir ifadə etməlidir. Bu isə özlüyündə yazıçıdan poetik duyum, az sözlə çox fikir ifadə etmək səriştəsi tələb edir. Xüsusilə uşaq ədəbiyyatında.

Uşaqlar üçün kiçik ölçülü və kiçik həcmli əsərlər xüsusi önəm daşdığı kimi, əsərə uşaq psixologiyasına uyğun kiçik ölçülü və mümkün qədər az sözdən ibarət ad qoyulması işi də vacib şərtlərdəndir. Ona görə ki, ad hər nəsnədən əvvəl bədii əsərin vizit kartıdır, başqa sözlə, mütləq edəcəyi əsər haqqında ilkin təqribi anlatmanı oxucu əsərə qoyulan ad vasitəsi ilə alır. Elə yazıçı var ki, əsərin adını müəyyənləşdirmədən mövzunu işləməkdə çətinlik çəkir. Beləsi üçün əsərin adı bir növ süjet xəttinə giriş etmək üçün bir vasitə-

dir. Elə qələm sahibi də var ki, əsər tamamlanandan sonra onun adı (sərlövəsi) barədə düşünməyə başlayır. Ancaq bütün hallarda əsərin adı az sayda və kiçik ölçülü sözlərdən ibarət olmalı, oxucunu, qismən də olsa, əsərdə nələrlə baş verəcəyinə istiqamətləndirməlidir.

Bu məziyyətlər nəzərə alınaraq uşaq şeirlərinə qoyulan adlar mənaca dolğun və aydın metodoloji əsasla malik olmalı, asan başa düşülməli, qısa, oxunaqlı və tez yaddaqalan olmalıdır. Bu mənada S.Krijijovskinin mülahizələri xüsusi diqqət çəkir: “Ad papaq yox, başdır ki, onsuz bədənin varlığı qeyri-mümkündür” [10].

Sovetlər zamanında nəşr olunan “Komsomol’skə pravda” qəzetində çapa gedən materialların sərlövəsini təsdiq etmək, yaxud dəyişdirmək səlahiyyətində olan xüsusi ştat vahidi var idi. Bu vəzifə sahibi qəzetin nəşrə hazırlanma ərafında, məsələn, gecə saat 12-dən sonra redaksiyaya daxil olur, məqalələri bir-bir oxuyub məsləhət bildiyi yazının sərlövəsini mövzuya uyğun dəyişir, yaxud təsdiq edirdi. Belə bir hüquq kitab nəşri ilə məşğul olan redaktorlara da verildi.

Bütün bunlar ədəbi nümunəyə ad seçilməsinin necə ciddi məsələ olduğunun göstəricilərindəndir.

A.Bağırov “Bədii əsər adları” məqaləsində əsərin adının müəllifin kimliyini xarakterizə etdiyi qənaətinə irəli sürür: “...əsərin adı müəllifin ...yaradıcılıq potensialını, sənət dünyasının nəyə qadir olduğunu üzə çıxarır, əsərin ədəbi taleyini müəyyənləşdirir. Ümumilikdə, bədii əsərin adı əsərin ən dolğun, mənalı hissəsi sayılır”, - yazır [2. s.10-16].

A.Bağırovun bu mülahizəsinin birinci qatı ilə müəyyən mənada razılaşmaq mümkündür ki, əsərin adı müəllifin yaradıcılıq potensialının nəyə qadir olduğunu üzə çıxarır. Ancaq “əsərin adının müəllifin ədəbi kimliyini xarakterizə edir”, “müəllifin sənət dünyasının nəyə qadir olduğunu üzə çıxarır”, “əsərin ədəbi taleyini müəyyənləşdirir”, “ümumilikdə, əsərin ən dolğun, mənalı hissəsi sayılır” kimi fikirləri ilə bitkin mənada razılaşmaq mümkün deyil. Çünki ola bilər müəllif əsərə ad qoymaq (sərlövə seçmək) məsələsində xüsusi səriştəyə malik olsun, ancaq bu heç də təqdim olunan əsərin ədəbi cəhətindən sənət nümunəsi səviyyəsində qəbul oluna bilməsi demək deyil. Şair, nasir yaradıcılığının potensialı problemi ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi mövqə sərgiləyən məsələdir.

K.Qasımova “Dram adları və bədii qayə” adlı məqaləsində əsərə ad seçmək problemindən bəhs edərək yazır: “Dram əsərlərinin adı bir növ reklama, tamaşaçıyı cəlb etmək funksiyasını da yerinə yetirir” [1]. K.Qasımovanın “...əsərin adı reklama xarakteri daşıyır” mülahizəsi ilə də razılaşmaq mümkün deyil. Tədqiqatçının mülahizələrinə rəğbətə yanaşır, fəqət bunu da qeyd etməyi borc bilir ki, nə hadisə olan bədii ədəbiyyatın özünün, nə də onun adının heç vaxt reklama ehtiyacı olmayıb. Sənət nümunəsi olan ədəbiyyat özü öz oxucusunu tapır. Hər hansı ədəbiyyat nümunəsinə verilən ad heç də oxucuda yazılan oxumağa çağırış xarakteri daşıyır, bədii əsərə ad reklama məqsədi ilə qoyulmur, əksinə, hansı məzmununda olan əsəri

oxumağa hazırladığı barədə oxucunu məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır.

Z.Xəlilin uşaq şeirlərinin sərlövə-adlarına diqqət yetirək: “Seçilmiş əsərləri”nin I cildinə daxil edilmiş 258 şeirdən 128-i bir, 73-ü iki, 50-si üç, 5-i dörd, 2-si 5 sözdən, 2016-cı ildə nəşr edilən “Ağ ley-ləklər” kitabındakı şeirlərdən 119-u bir, 60-ü iki, 15-i üç, 4-ü dörd, 2-si 5 sözdən ibarətdir.

Yaxud özünün də qeyd etdiyi kimi, yaradıcılığında bir uşaq şeir kitabı qərar tutan Zaur Ustacın “Gülüzənin şeirləri” toplusu beş bölümdən ibarətdir və bölmlər, elə bil məqsədli olaraq, mövzumuzun tələbinə uyğun qruplaşdırılıb: “Hərflərə aid şeirlər”, “Rəqəmlərə aid şeir-tapmacalar”, “İlin fəsillərinə və aylara aid şeirlər”, “Sətirlərdə uşaq obrazları” və “Tam və bitkin şeirlər”. Kitabı ümumilikdə 95 şeir daxil edilib.

Sərlövə-adlara verilən tələblər Z.Xəlilin və Z.Ustacın uşaq şeirlərində necə gözlənilir?! Məsələn, Z.Xəlilin sərlövəsi iki sözdən ibarət olan “Uzun yol” kəlmələri ilə qarşılaşan oxucu ilk anda uzaq səfərə çıxan kimdənsə, yaxud nədənsə söhbət gedəcəyini fəhmlə hiss edir. Oxuduqda sərlövənin əsərin məzmunu ilə səs-ləşdiyi ilk misralardan aydınlaşır. Dialoq şəklində qələmə alınan şeirdən məlum olur ki, yola çıxan bu “səyyah” damcıdır, yer üzünə həyat bəxş edən su. Səfərə çıxan damcılar əvvəlcə birləşib Bulaq əmələ gətirirlər. Ancaq yenə dayanmaq bilmirlər. Sonra bu Damcı? Bulaq axıb-axıb Kür çayına qovuşur. Dinclik bilməyən Damcı? Bulaq? Kür çayı birliyi bu dəfə boz çöllərə həyat vermək üçün zəmilərə, bağlara üz tutur. Düz-dünya yaşılığa bürünür. Taxıl zəmiləri, meyvə ağacları bərbərdən başını yerə qoyur:

- Damcı hara gedirsən?
- Bulağa qarışmağa. ...

...Bulaq hara gedirsən?
- Kür çayına çatmağa. ...

...A Kür hara gedirsən?
Zəmilərə, bağlara!
Kür axdı boz çöllərə,
Yaşıllaşdı dağ-dərə.

Damcı məhz bu zaman, şərti olaraq, məsələn, albalı ağacının meyvəsi olan gilas yumurlananda toxdaqlıq tapır:

NƏTİCƏ

Baxmayaraq ki, son onilliklərdə bədii əsərə bütöv cümlə şəklində ad verilməsi tendensiyası da özünü göstərir, ancaq biz bu fikirdəyə ki, bu kimi hallar elmi məqalələr, elmi-tədqiqat işləri və dissertasiya işləri üçün məğbul sayıla bilər, bədii əsər adları adlıq cümlə şəklində olmalı, oxucuya əsərin mövzusu və nədən bəhs etdiyini barədə ilkin informasiya ötürməyə istiqamətlənməlidir. Xüsusilə uşaq ədəbiyyatında.

İstifadə olunan ədəbiyyat

Ayətəxan ZİYAD

